

ՀԱՅԿ ԴԵՍՈՅԱՆ

ՂԱՐԱՔԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՍՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏՆՔՍՏՈՒՄ

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ոլորտը ներգրավվեցին բազմաթիվ երկրներ և միջազգային կազմակերպություններ: Որոշ հետազոտողներ անդրադարձել են դարաբաղյան հիմնախնդրի միջազգայնացմանը, տալով իրենց համոզիչ եզրահանգումներն ու կարծիքները այս հարցի շուրջ¹: Սույն հոդվածն անդրադառնում է Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների և Ադրբեջանի միջև հարաբերություններում, ինչպես նաև առաջին և երկրորդ թյուրքական զագաթաժողովների ժամանակ դարաբաղյան հարցի ունեցած որոշիչ դերին:

Խորհրդային կապանքներից ազատված թյուրքալեզու հանրապետություններն իրենց արտաքին քաղաքականության առաջնությունները ճշտելու վտույն համարժեքորեն արձագանքեցին թուրքական կողմի գրավիչ ծրագրերին: Օգնության ակնկալիքներն այնքան մեծ էին, որ Ուզբեկստանի արտաքին գործերի նախարարությունը հետաձգեց ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանի 1992թ. գարնանը ծրագրված այցը Տաշքենդ՝ հատուկ նամակով տեղյակ պահելով, որ «... որոշ հանգամանքների բերումով պատրաստ չեն ընդունելու նման բարձր հյուրին համապատասխան մակարդակով»²: Ամենայն հավանականությամբ, ուզբեկական կողմի խուսաճավելու պատճառը Թուրքիայի վարչապետ Ս.Դեմիրելի ծրագրվող այցն էր տարածաշրջան, և Հայաստանի նախագահի այցը Տաշքենդ՝ բացասական ազդանշաններ էր ուղարկելու Անկարա:

Կենտրոնասիական թյուրքալեզու հանրապետությունների միասնական արձագանքը Ղարաբաղում ընթացող դեպքերին առաջին անգամ տեղի ունեցավ 1992թ. մայիսին, այս հանրապետությունների նախագահների մասնակցությամբ Աշխաբադում կայացած զագաթաժողովի վերջում, երբ Թուրքիայի վարչապետ Ս.Դեմիրելի նախաձեռնությամբ ներկայները հանդես ե-

կան համատեղ հայտարարությամբ, որտեղ նշվում էր Շուշին հայկական կազմավորումներից դատարկելու անհրաժեշտությունը³:

Հարկ է նշել, որ եթե այս հանրապետությունների պաշտոնական շրջանները հանդես էին գալիս դարաբաղյան հիմնահարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու օգտին, ապա ընդդիմադիր ուժերը, ի դեմս ազգայնական կուսակցությունների, փորձեր կատարեցին զինյալ ջոկատներ կազմել և դարաբաղյան ճակատներում հանդես գալ Ադրբեջանի կողմից: Հիմնականում այդպիսի դիրքորոշումներ ընդունեցին համաթյուրքական և հակառուսական գաղափարներ կրող կուսակցություններն ու շարժումները:

1992թ. ապրիլին, դազախական «Ժելտոքսան» ազգային-ժողովրդավարական կուսակցությունը դիմեց բնակչությանը, կոչ անելով աջակցել «ադրբեջանցի եղբայրներին հայ զորահայիների դեմ պայքարում»: Այդ կոչին արձագանքեցին ավելի քան երեք հարյուր մարդ: Սակայն նյութական միջոցների պակասի պատճառով Ալմա-Աթայից կարողացավ մեկնել միայն քսան հոգուց բաղկացած խումբ, նպատակ ունենալով Տաշքենդում միանալ ուզեկ կամավորների հետ, այնտեղից էլ անցնել Բաքու: «Ժելտոքսանի» նախագահ Խ.Կոժախմեդյովի խոսքերով, «Թուրքեստան» շարժումը և մի քանի այլ կազմակերպություններ հավաքել էին երկու հարյուր հազար ռուբլի իրենց նպատակներն իրագործելու համար⁴: Բացի այդ, Ուզբեկստանի մայրաքաղաքում ստեղծվեց դավաճանական հակամարտությունում ադրբեջանական կողմին աջակցող կոմիտե: Տաշքենդում գործող «Հայկական մշակութային կենտրոնի» ղեկավարը մտահոգություն հայտնեց նման կոմիտեի գործունեության կապակցությամբ, նշելով, որ այն կարող է հակամարտության պատճառ հանդիսանալ Տաշքենդում բնակվող հայերի ու ադրբեջանցիների միջև, որոնց թիվը մայրաքաղաքում հաշվվում էր մոտ 120 հազար մարդ: Թերևս այս հանգամանքով էր պայմանավորված Ուզբեկստանի նախագահ Ի.Բարիմովի որոշումը, որով լուծարվեց Ուզբեկստանում կազմավորված ադրբեջանամետ «Ղարաբաղի օգնության կոմիտեն»: Միևնույն ժամանակ ուզբեկական «Էրք» կուսակցության համանուն թերթի նկատմամբ քրեական գործ հարուցվեց, հակահայկական տրամադրություններ հրահրելու մեղադրանքով⁵:

Այդուհանդերձ պետք է փաստել, որ Կենտրոնական Ասիայից Ադրբեջանը չստացավ ակնկալվող աջակցությունը Ղարաբաղի հայերի դեմ իր պայքարում: Չցանկանալով վատթարացնել իրենց հարաբերությունները Հայաստանի՝ որպես ԱՊՀ անդամ երկրի, ինչպես նաև Ռուսաստանի հետ, որի դերը գնալով ավելի էր կարևորվում, կենտրոնասիական հանրապետությունների նախագահները ավելի ճկուն դիրքորոշում ընդունելով, տեղի չտվեցին Բաքվի ու Անկարայի «թյուրքական եղբայրության» կարգախոսով առաջնորդվող ճնշումներին:

1991-1993թթ. տեղ գտան կենտրոնասիական հանրապետությունների նախագահների կողմից դարաբաղյան հակամարտությունում միջնորդա-

կան առաքելությամբ հանդես գալու մի քանի ձեռնարկումներ, որոնք սակայն հաջողություն չունեցան:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Թուրքիան ստիպված էր ցավով արձանագրել, որ Ադրբեջանի և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների հարաբերությունները հետո են «եղբայրական» լինելուց: Վերը հիշատակած «Ղարաբաղի օգնության կոմիտեի» ցրումից հետո, իր հերթին Ադրբեջանի նախագահ Ա.Էլչիբեյը դատապարտեց ուզբեկական «Բիրլիկ» կուսակցության ցրումը, որի ակտիվիստները ապաստան գտան Ադրբեջանում:

Ա.Էլչիբեյը նախագահական ընտրություններում տարած հալածանքից հետո «Նեզամիխիմայա զագետա» թերթին տված հարցազրույցում բավական կոշտ կերպով անդրադարձավ Քսրիմովի այդ ձեռնարկներին, նշելով հետևյալը. «...*Այդ մարդը* (ընդգծումը մերն է- Հ. Դ.) *այնքան կորցրեց չափի զգացումը, որ հանդգնեց Ադրբեջան ուղարկել «կոմանդոսների», որպեսզի այստեղ ձեռքակալեն ուզբեկական ընդդիմության ակտիվիստներին: Միգուցե սա պատճառ է այն բանի, որ Քարիմովը խաղալիք է դարձել հայկական լորթիկի ձեռքում...*»⁷: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ «Բիրլիկ» կուսակցության հիմնգրորդ համագումարը դատապարտեց Քսրիմովին «ԱՊՀ Կոելկտիվ անվտանգության պայմանագիրը ստորագրելով արյունակից Ադրբեջանին դավաճանելու համար»:

Տարածաշրջան կատարած իր այցից հետո թուրքական «Դեմոկրատական ձախ կուսակցության» առաջնորդ Բ.Էջեփը «Ջումհուրիեթի» թղթակցի այն հարցին, թե ի՞նչն է կենտրոնասիական հանրապետությունների լուրջան պատճառը Հայաստանի հարձակողական քայլերի հանդեպ, նշեց, որ այս երկրներ կատարած իր այցելություններից այն տպավորությունն է ստացել, որ այդ հանրապետությունները Ադրբեջանից հետո մնալու և Իրանի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու մտադրություններ ունեն:

Ղարաբաղյան հարցում թյուրքական համերաշխության դյուրաբեկության մեկ այլ ապացույցը հանդիսացավ 1992թ. հոկտեմբերին Անկարայում կայացած համաթյուրքական առաջին զագաթաժողովը, որի եզրափակիչ հռչակագրում տեղ չգտավ Ղարաբաղյան հիմնախնդրին վերաբերող որևէ հիշատակություն: Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների նախագահները դեմ դուրս եկան Անկարայի ծրագրերի մեծ մասին: «Թյուրքական պետությունները չպետք է սատարեն հակամարտող կողմերից որևէ մեկին», - ընդգծեց Ղազախստանի նախագահ Նուսաբբաևը: Նա միևնույն ժամանակ դեմ արտահայտվեց Հայաստանի նկատմամբ պատժամիջոցների կիրառման թուրք-ադրբեջանական առաջարկներին, նշելով, որ այն կարող է բարդացնել իրավիճակը տարածաշրջանում: Էլչիբեյին մնում էր հայտարարել, որ եթե զագաթաժողովի ժամանակ Ղա-

րաբաղի հարցով բանաձև ընդունվելը, ապա «...մեզ մեղադրելու էին միասնական ճակատով քրիստոնյա Հայաստանի դեմ դուրս գալու համապը»⁹:

Տաշքենդյան կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագրի ստորագրումը Ռուսաստանի, Հայաստանի և կենտրոնասիական հանրապետությունների (բացի Թուրքմենստանից) միջև, ինչպես նաև ԱՊՀ շրջանակներում ստանձնած պարտավորություններն ավելի ազդեցիկ գտնվեցին, քան համաթյուրքական միությունը ստեղծելու հետագա հեռանկարը:

Պետք է փաստել նաև, որ 1992թ. ստորագրված Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունները դարաբաղյան հասկամարտության համատեքստում միանշանակ կերպով մեկնաբանություն չստացան: Դաշնագրին չանդամակցած Ադրբեջանի հետ պատերազմի դեպքում, ըստ պայմանագրի, Հայաստանը, բացի Ռուսաստանի Դաշնությունից, ակնկալելու էր նաև Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Ուզբեկստանի և Տաջիկստանի աջակցությունը: Ուզբեկստանի նախագահ Ի.Քարիմովը կոչ անելով թուրքական կողմին հեռու մնալ հակամարտության մեջ անմիջականորեն ներգրավվելուց, «Türkiye» թերթին տված հարցազրույցում նշեց, որ «*խնդիրը պետք է լուծեն նրանք (Հայաստանը և Ադրբեջանը - Հ. Դ.) ինքնուրույն... Սենը, որպես մահմեդականներ և թուրքեր, մեր ազգերի եղբայրների հետ ենք, բայց այս պահին մենք պետք է հեռու մնանք...*»¹⁰ (ընդգծումը մերն է - Հ.Դ.): Իսկ Ղրղզստանի պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահ Ջ.Ումեյլիևը նշեց, որ «...ստորագրված պայմանավորվածությունների պահպանումը չի նշանակում, թե Ղրղզստանը ինքնաբերաբար պետք է մասնակցի մարտական գործողություններին»¹¹:

Անկարայի գազաթափողովի ժամանակ որոշվեց երկյուղող համաթյուրքական գազաթափողովն անցկացնել Բաքվում, 1993թ. վերջերին: Սակայն ռուսական կառնը ամեն կերպ փորձեց ընդդիմանալ այս մտադրությանը: 1993թ. դեկտեմբերին Աշխաբադում կայացած ԱՊՀ հերթական գազաթափողովի ժամանակ ՌԴ- նախագահ Բ.Ելցինը հանդես եկավ Բաքվում նախատեսվող երկյուղող համաթյուրքական գազաթափողովի անցկացման դեմ, ճնշում գործադրելով, մասնավորապես Ուզբեկստանի նախագահ Քարիմովի նկատմամբ¹²: Այնհայտ էր, որ գազաթափողովի անցկացումը Բաքվում ուղղակիորեն ազդելու էր կենտրոնասիական թյուրքալեզու հանրապետությունների և Հայաստանի միջև հարաբերությունների զարգացման վրա: Բաքվի պաշտոնյաները հանդես եկան հայտարարությամբ, որտեղ հիշատակում էին նախկինում այս երկրների ղեկավարների կողմից Բաքու այցելելու փաստը¹³: Բաքվում գազաթափողովի անցկացման ծրագրի տապալումը, բացի նշված հանգամանքներից, պայմանավորված էր նաև մի շարք այլ գործոններով: Ղարաբաղյան հակամարտության ընթացքում Ադրբեջանի կողմից պետական մակարդակով աֆղան մոջահեդների հավաքագրումը և նրանց ներգրավումը ռազմական գործողություններին չէր կարող չանհանգստացնել կենտրոնասիական հանրապետություններին, այն դեպքում երբ վերջին-

ներս Տաջիկստանում ներգրավված էին մոջահեդական կազմավորումների դեմ պայքարում¹⁴:

Այդ ընթացքում զգալիորեն վատթարացան նաև Թուրքիա-Ադրբեջան հարաբերությունները: Ալիևի իշխանության գալուց հետո արձանագրվեցին աննախադեպ ձեռնարկումներ ընդդեմ թուրք ձեռնբեցների, որոնց Ադրբեջան մուտք գործելու համար պահանջվեցին մուտքի վիզայի ձևակերպում, մի բան, որից նրանք ազատված էին Էլչիբեյի օրոք: Միաժամանակ Ալիևը հեռացրեց Ադրբեջանում ծառայող մոտ 1600 թուրք զինվորական մասնագետների ու կամավորների¹⁵:

1993թ. Բաքվում նախատեսված հանդիպումը, այդպես էլ չկայացավ: Այս փաստը տեղիք տվեց այն պնդումներին, թե թյուրքական պետությունները զգուշավորություն են հանդես բերում ԱՊՀ անդամ հանդիսացող Հայաստանի նկատմամբ, հոգուտ Ադրբեջանի դիրքորոշում չընդունելու համար: Թե՛ Անկարան, թե՛ Բաքուն չէին թաքցնում Ղարաբաղի հարցում հայկական կողմին դատապարտելու համատեղ հայտարարություն անելու իրենց նպատակը: Անկարայում Ադրբեջանի դեսպան Մեհմետ Նավրուզօղլի Ալիևը քննադատեց Թուրքմենստանին՝ «Հայաստանին բնական զազ մատակարարելու համար, ինչը նրա կարծիքով «ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունի» և այս փաստը «չի համապատասխանում եղբայրության սկզբունքներին»:

Ի վերջո, երկրորդ համաթյուրքական գագաթաժողովը տեղի ունեցավ Ստամբուլում, 1994թ. հոկտեմբերին: Այս հանդիպման եզրափակիչ հայտարարության չորրորդ կետով նշվում էր, որ «... պետությունների ղեկավարները շեշտեցին Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև հակամարտության խաղաղ կարգավորման անհրաժեշտությունը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի համապատասխան բանաձևերի հիման վրա»¹⁶: Սա պետք է որ բավարարեր ադրբեջանական կողմին, քանզի ՄԱԿ-ի ընդունած այդ բանաձևերն ընդգծում էին Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության հարգման անհրաժեշտությունը: Այնուամենայնիվ, թյուրքական համերաշխության սահմանափակված լինելը ակնհայտ էր նաև երկրորդ համաթյուրքական գագաթաժողովի ժամանակ: Ղազախստանի նախագահ Նազարբաևը բացահայտորեն հանդես եկավ Հայաստանին որպես ագրեսոր բնորոշելու դեմ, իսկ Ադրբեջանի նախագահ Ալիևը հայտնեց իր դժգոհությունը, նշելով, որ հարաբերությունները Կենտրոնական Ասիայի և Ադրբեջանի միջև չեն գտնվում ցանկալի մակարդակում: Ակնհայտ էր, որ Հայաստանի նկատմամբ կոշտ դիրքորոշումը ցանկալի չէր հատկապես թուրքմենական կողմի համար, քանզի Հայաստանը հանդիսանում էր թուրքմենական զազը ներկրող երկիր:

Լուրջ հաջողություն չունենալով դարաբաղյան հակամարտության հարցում Անկարայի և մյուս թյուրքալեզու երկրների կողմից Բաքվի համար

ձեռնտու դիրքորոշում ընդունելու առումով, զգալիորեն սառեցին նաև Անկարա-Բաքու հարաբերությունները:

Հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ որոշակի տեղաշարժեր ունեցավ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո: Հակամարտության մեջ ներգրավվեցին, ըստ էության, տարածաշրջանի բոլոր երկրները՝ Ռուսաստանը, Իրանը, Թուրքիան և գերտերություն ԱՄՆ-ը: Նշված երկրների շարքում Թուրքիան առանձնացավ իր առանձնահատուկ շահագրգռությամբ խնդիրն անպայման ադրբեջանական կողմի օգտին լուծելու մշակված քաղաքականությամբ:

Սակայն Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը լուրջ դժվարություններ ապրեց 1992թ. Անկարայում կայացած համաթյուրքական առաջին գագաթաժողովում: Թյուրքական համադաշնություն ստեղծելու, ինչպես նաև Ղարաբաղի հարցում Ադրբեջանին համերաշխություն հայտնելու թուրքական ծրագրերը ընթեռում և աջակցություն չտալուց կենտրոնասիական հանրապետությունների կողմից: 1994թ. հոկտեմբերին Ստամբուլում կայացած երկրորդ համաթյուրքական գագաթաժողովի եզրափակիչ հռչակագրի մեջ կենտրոնասիական հանրապետությունների ճնշման ներքո արձանագրվեց լուրջ Ղարաբաղյան հակամարտությունը ՄԱԿ-ի որոշումների շրջանակում լուծելու անհրաժեշտությունը: Սակայն առաջին հայացքից Ադրբեջանի օգտին արված հայտարարությունը բնավ էլ համերաշխության արտահայտում չէր, քանի որ Հայաստանի դեմ պատժամիջոցներ կիրառելու առաջարկը կտրուկ կերպով մերժվեց Նագաբասկի և մյուս ղեկավարների կողմից:

Ղարաբաղյան հիմնախնդրի առկա զարգացումները խաղնդոտեցին Թուրքիայի ազդեցության հետագա խորացմանը Սդրբեջանում և նրա ներքափանցմանը Կենտրոնական Ասիա: Ադրբեջանում ղեկավար շրջանները փորձեք արեցին բարելավելու ադրբեջանա-ռուսական հարաբերությունները և խորացնել կապերը Իրանի հետ: Տեսանելի ապագայում Ղարաբաղյան հակամարտությունը և նրա կարգավորման գործընթացը էական դեր կկատարի Բաքու-Անկարա հարաբերությունների հետագա զարգացումներում:

HAJK DEMOYAN

THE KARABAGH CONFLICT IN THE CONTEXT OF RELATIONS BETWEEN TURKISH COUNTRIES

(Summary)

The Armenian-Azeri confrontation over Nagorno-Karabagh was transformed after the collapse of the USSR. In the process of conflict's resolution Russia, Iran, Turkey and USA were actively involved. Among these countries

Turkey took a very ambitious and pro-Azerbaijani position. Besides she tried to resolve this question in favour of Azerbaijan and to present it as a convincing argument for emerging solidarity between Turkish-speaking countries. However, pragmatic approach of Central Asian leaders towards Karabagh issue during the first and second all-Turkish summits disappointed Baku and Ankara. Moreover, Karabagh issue became a preventing factor for further spreading of Turkish influence in Central Asian and Caucasian regions.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հ.Չարրյան, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Եր., 1998, N. Hovhannisyan, The Karabagh Problem. Factors, Criteria, Variants of Solution, Yerevan, 1999; В. Г. Митяев, Карабахский конфликт в контексте международных отношений, в кн.: Армения: трудности независимого развития, М., РИСИ, 1998, с.487-554.
2. "Независимая газета", 14.05.92
3. «Ազգ», քի 28, ապրիլի 15, 1992:
4. «Ազգ», քի 25, ապրիլի 4, 1992:
5. «Ազգ» քի 33, մայիսի 2, 1992:
6. А.Расизаде, Азербайджан: новые политические ориентиры, "Азия и Африка сегодня", М., 1993/1, с.19-20.
7. "Независимая газета", 17. 06. 1992.
8. "Cumhuriyet" 28.05.92.
9. "Независимая газета", 03. 11. 1992.
10. "Türkiye", Istanbul 9 April 1992, տես Henry Hale, Islam, State-building and Uzbekistan Foreign Policy // "The New Geopolitics of Central Asia and Its Borderlands", Edited by A. Banuazizi and M. Weiner, Indiana, 1994, p. 148.
11. «Ազգ», 2 հուլիսի, քի 50 1992:
12. "Milliyet" 27. 01. 1994.
13. Gareth M. Winrow, Turkey and the Former Soviet South, London, 1995, p. 20.
14. Մոզահեդների հավաքագրումը իրականացվում էր Ադրբեյջանի ներքին գործերի փոխնախարար Ռուվշան Ջիվադովի կողմից, որը 1993թ. հուլիսին ժամանելով Աֆղանստան, քննարկեց այդ հարցը վարչապետ Գուլբեյրի Նեժմաթյարի հետ: Վարձկանները հիմնականում ներկայացնում էին Հեքմաթյարին դաշնակից Հեկր-ի Վահդատ քեղ, տես՝ Joseph A. Kechichian and Theodore W. Karasik, The Crisis in Azerbaijan: How Clans Influence the Politics of an Emerging Republic, "Middle East Policy", Vol, IV, No. 1-2, September 1995, p. 63.
15. Նույն տեղում, p. 64.
16. "Documents d'actualite internationale", Paris, 1995, 15 janvier, No. 2, p. 68.